

บทบาทของพระสงฆ์ สามเณรกับงานช่างสิบหมู่ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์^๑

รุ่งอรุณ กุลธำรง^๒

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาที่มาและบทบาทของพระสงฆ์ สามเณรในสังคมไทยกับงานช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ด้วยวิธีการวิจัยเอกสาร

ผลการศึกษาพบว่า บทบาทของพระสงฆ์ สามเณรเกี่ยวกับงานช่างมีที่มาจาก สาระในพระไตรปิฎกที่เป็นพระวินัยปิฎกในสมัยพุทธกาลที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาต ให้พระสงฆ์ทำนวักรรม (การก่อสร้าง) หรือให้ผู้อื่นทำนวักรรมหรือปฏิสังขรณ์เสนาสนะ ๕ ชนิด มีวิหาร ปราสาท เรือนมุงแถบเดียว เรือนโล้น ถ้ำ และสวนประกอบอื่นๆ เช่น บานประตู หน้าต่าง เพดาน จิตรกรรมฝาผนัง บันได ชุมประตู่ เติง ตั้ง รวมทั้ง การอบรมนวักรรมให้แก่คฤหัสถ์ ในสมัยต่อๆ มาจึงมีการพัฒนาบทบาทงานช่างของ พระสงฆ์ สามเณรตามความเจริญและกาลสมัยมายังสยามซึ่งมีผลงานช่างคือ วัด จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีการเรียกงานช่างดังกล่าวว่างานช่างสิบหมู่ ซึ่งพระสงฆ์ สามเณรแสดงบทบาทความเป็นช่าง ผู้อำนวยการงานช่าง ครูช่าง ลูกศิษย์ช่าง และ ผู้อนุรักษงานช่างในวัด ด้วยวิธีการศึกษาแบบโบราณแล้วพัฒนาสู่การศึกษานอกระบบ โรงเรียน ในโรงเรียนพระปริยัติธรรมตามพระราชดำริการจัดการศึกษาในสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๐ จนถึงปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๕๗) เพื่อการสืบทอดพระพุทธศาสนากับงานช่างสิบหมู่อันเป็นมรดกทางวัฒนธรรม ของสังคมไทยสืบไป

^๑ บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของรายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์เรื่อง วัฒนธรรม กรุงเทพมหานคร: การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการ วัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๕๗), หน้า ๑๗๖ - ๑๘๔ (อัดสำเนา) ซึ่งผู้เขียนได้ปรับปรุง เพิ่มเติมต่อยอดความรู้ประเด็นช่างสงฆ์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

^๒ นักวิจัย P7 ประจำสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

The Role of Buddhist Monks and Novices with Respect to the Ten Thai Arts and Crafts during the Rattanakosin Period¹

Rungaroon Kulthamrong²

Abstract

The aim of this research article is to focus on the tradition and the role of Buddhist monks and novices with respect to the Ten Thai Arts and Crafts during Rattanakosin Period.

The research found that the role of monks and novices as related to arts and crafts work can be traced to the Tripitaka Buddhist Scriptures in the section of monastic disciplines or Vinaya Pitaka. There is evidence from the time of the Buddha that monks received the Buddha's permission in conducting Navakam (construction) by themselves or supervising someone in the repair of five kinds of Senasana (lodgings): temples; central shrines; traditional thatched-roof houses; empty abodes or uninhabited spots; and caves – including the structural elements of door panels, windows, ceilings, moral paintings, stairs, arched entrances, beds, and stools. The role of monks and novices also included training in Navakam for laymen. Their roles in arts and crafts work developed onward to the Rattanakosin Period of Siam with prominent construction work in monasteries which has been codified into the Ten Arts and Crafts Work. The monk and novice's craftsmanship

¹ This article is part of the research report on 'The Culture of Bangkok: The Ten Thai Arts and Crafts Studies in the Rattanakosin Period' (Bangkok: Office of the National Culture Commission, The Ministry of Education, 2004), pp. 176 – 184.

² Researcher P7, Institute of Thai Studies, Chulalongkorn University.

includes the roles of craftsman, supervisor, instructor or trainer, disciple, and conservator pertinent to the monasteries. Through the study on traditional construction, some standardization has been developed institutionally into the system of the Non-Formal Education established in the Dhamma Studies School according to the ideas regarding educational management of Somdej Phra Thep Rattana Rajasuda Siam Boromraja Kumaree since 2007 until the present time (2014). This systematized direction has continuously maintained the connection between Buddhism and the Ten Arts and Crafts Work as a cultural inheritance in Thai society.

บทนำ

ภาพจิตรกรรมฝาผนังรูปพระสงฆ์กำลังทำนกรรม (การก่อสร้าง)
ช่างเขียนในพระวิหารพระศรีศาสดา วัดบวรนิเวศวิหารเมื่อมีการบูรณะวัดในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕
(ถ่ายโดยนายประทีป สว่างดี, ๒๕๕๗)

สามพระยาระฆังอีกทั้ง	ปทุมคง คาแ
สามวัดจัดข้างสงฆ์	สงให้
นายด้วงสมุห์จั่นองค์	หนึ่งควบ คมนา
การวาดอาจเสร็จได้	ถ้วนด้วยดงงถวิล ^๑

จากโคลงที่จารึกศาลาหน้าพระมหาเจดีย์ ๒ หลัง วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร หรือวัดโพธิ์ ซึ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์วัดครั้งใหญ่โดยมี **ข้างสงฆ์**ที่เป็นช่างเขียนร่วมมือในการปฏิสังขรณ์ด้วย เช่น ข่างสงฆ์จากวัดสามพระยา วัดระฆังโฆสิตาราม วัดปทุมคงคา ฯลฯ

ข้างสงฆ์ดังกล่าวจึงเป็นตัวอย่างของข้างสงฆ์ผู้มีบทบาทสำคัญในงานช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งทำให้ผู้เขียนสนใจศึกษาบทบาทของพระสงฆ์สามเณรกับงานช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ว่ามีที่มาอย่างไร และมีบทบาทสำคัญในงานช่างสิบหมู่อย่างไร เพื่อเป็นข้อมูลภาพรวมเกี่ยวกับข้างสงฆ์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งยังไม่มีบทความวิจัย รายงานการวิจัยเผยแพร่ในสังคมไทย อันจะก่อให้เกิดการวิจัยเชิงลึกด้านไทยศึกษาต่อไป

บทบาทของพระสงฆ์ สามเณรกับงานช่างสิบหมู่^๒ในสังคมไทย

บทความวิจัยนี้ ผู้เขียนขอเสนอบทบาทของพระสงฆ์สามเณรไทยในพระพุทธศาสนา นิกายเถรวาท ซึ่งเกี่ยวข้องกับงานช่างสิบหมู่ในสังคมไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ จนถึงรัชกาลปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๕๗)

ในสังคมไทยพระสงฆ์ สามเณรมีบทบาทเด่นชัดที่สุด คือ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้แก่พุทธศาสนิกชนเพราะพระสงฆ์ไทยชำนาญการแสดงธรรม การสวดพระคัมภีร์

^๑ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน. พิมพ์ครั้งที่ ๒ (พระนคร: สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าวิทยา, ๒๕๑๐), หน้า ๓๑๗. (สะกดตามต้นฉบับ)

^๒ คำว่าช่างสิบหมู่ สะกดตามพจนานุกรมศัพท์ศิลปกรรม อักษร ก-ข ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๐), หน้า ๓๑๑.

ช่วยเหลือจิตใจให้แก่ประชาชน รวมทั้งการให้การศึกษาแก่สังคม

ผู้เขียนขอเสนอผลการศึกษาบทบาทของพระสงฆ์ สามเณรในงานช่างสิบหมู่ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ด้านการศึกษาเท่านั้นเนื่องจากมีความสัมพันธ์กับงานช่างสิบหมู่โดยตรง

คำว่าช่างสงฆ์ หมายถึง พระสงฆ์ สามเณรที่มีความรู้ ความสามารถ ความชำนาญทางการช่าง ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการสร้างและปฏิสังขรณ์พุทธศาสนวัตถุ พุทธศาสนสถาน ได้แก่ พระพุทธรูป ภาพเขียนฝาผนังในวัด พระอุโบสถ วิหาร เช่น ช่างเขียน ช่างปั้น ช่างปูน ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างทอง ช่างไม้ ช่างประดับกระจก ฯลฯ ซึ่งเรียกกันว่าช่างสิบหมู่นั้นเอง

นอกจากคำว่าช่างสงฆ์แล้ว ยังมีคำว่าชีช่างที่แปลว่าพระที่เป็นช่างอีกด้วย เพราะในสมัยโบราณ ชีหมายถึงพระ^๓

ช่างสงฆ์มีบทบาทด้านงานช่างสิบหมู่มาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย เช่น พระสิริสุขเมธังกูร สังฆนายก ผู้สลักพระพุทธรูปศิลาเมื่อปี พ.ศ. ๑๙๓๐ ซึ่งได้แบบอย่างมาจากรอยพระพุทธรูปที่พระวิหยาวงศ์เถระนำมาจากลังกาทวีป ถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา ก็มีช่างสงฆ์ต่อมา คืออาจารย์กวดและอาจารย์สัง วัดศรีอโยธยา ขรัวมุกด์พิหารขามหานันต์วัดโรจธรรม^๔

ความรู้เรื่องงานช่างดังกล่าวที่พระสงฆ์สมัยสุโขทัย สมัยกรุงศรีอยุธยา สืบทอดกันมาเรียกว่า นวกรรม ดังที่ น. ณ ปากน้ำ กล่าวไว้ว่า

...การที่สงฆ์เป็นช่างมิใช่ของแปลก ด้วยการฝึกปรีชาวิชาการช่างไว้
ก็เพื่อใช้ในการบูรณะปฏิสังขรณ์เสนาสนะให้ยืนยงสืบไป ในอินเดีย
เช่นที่ถ้ำอะชันดา จำหลักเป็นวัดเข้าไปในภูเขาอย่างใหญ่โต มีบันทึก
ว่าผู้จำหลักล้วนแต่เป็นพระสงฆ์สามเณรส่วนใหญ่ วิชาช่างสมัยก่อน

^๓ น. ณ ปากน้ำ, พจนานุกรมศิลปะฉบับปรับปรุงใหม่. พิมพ์ครั้งที่ ๓. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๐), หน้า ๗๗.

^๔ เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน

มีหลักสูตรซึ่งพระสอนกันเพื่อใช้ในการบำรุงเสนาสนะเรียกว่า
นวกรรม...^๕.

ดังนั้น ผู้เขียนจึงขอวิเคราะห์ที่มาของบทบาทข้างสงฆ์ว่าเป็นอย่างไร

ที่มาของบทบาทข้างสงฆ์

จากคำอธิบายสาเหตุการเป็นข้างสงฆ์ในสมัยโบราณของ น. ณ ปากน้ำ จะสังเกตได้ว่า สงฆ์ศึกษา ฝึกฝนนวกรรม เพื่อการบูรณะปฏิสังขรณ์เสนาสนะให้ดีขึ้นต่อไป ซึ่งผู้เขียนได้ศึกษาเพิ่มเติมในเรื่องที่มาของบทบาทข้างสงฆ์แล้ว มีข้อมูลที่เด่นชัดคือสาระในพระไตรปิฎก

สาระพระไตรปิฎก: ฐานความรู้บทบาทข้างสงฆ์

จากการศึกษาพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยทั้งหมด ๔๕ เล่ม พบว่าบทบาทของข้างสงฆ์นั้นมีที่มาจากการที่พระสงฆ์ศึกษาความรู้จากพระไตรปิฎกในพระวินัยปิฎก จุฬวรรค ภาค ๒ ข้อ ๖ เสนาสนขันธกะ ว่าด้วยเรื่องเสนาสนะ คือ

๑. วิหารานุชานนะ ว่าด้วยทรงอนุญาตวิหาร
๒. ปัญจปิฐาทิอนุชานนะ ว่าด้วยทรงอนุญาตเตียงและตั้ง
๓. ปฏิภาณจิตตปฏิกเขปะ ว่าด้วยทรงห้ามภาพจิตรกรรมฝาผนัง
๔. อัญญาจาติอนุชานนะ ว่าด้วยทรงอนุญาตให้ก่ออิฐ
๕. อุปัฏฐานสาลาอนุชานนะ ว่าด้วยทรงอนุญาตหอนั้น
๖. ปาการาติอนุชานนะ ว่าด้วยทรงอนุญาตรั้วล้อม
๗. อารามปริกเขปอนุชานนะ ว่าด้วยทรงอนุญาตรั้วล้อมอาราม
๘. นวกัมมทานะ ว่าด้วยการให้นวกรรม (การก่อสร้าง)
๙. อัคคาสนาทิอนุชานนะ ว่าด้วยทรงอนุญาตอาสนะอันเลิศ^๖

^๕ เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน

^๖ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม ๗ (กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), พิมพ์เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ วันที่ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๓๕, หน้า (๑๖).

จากเรื่องเสนาสนะดังกล่าว พบว่าพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้สร้างวัตถุเพื่อการอาศัยของภิกษุ คือนวรรรมและการให้นวรรรม (การก่อสร้าง)

การให้นวรรรม (การก่อสร้าง) ในสมัยพุทธกาลนั้น มีสาเหตุมาจากเหตุการณ์ที่ช่างขุนผ้าในกรุงเวสาลีเห็นคนทั้งหลายทำนวรรรมด้วยความกระตือรือร้นจึงเกิดความคิดว่า การทำนวรรรมไม่ใช่ของต่ำ เพราะคนทั้งหลายช่วยกันทำ ช่างขุนผ้าต้องการช่วยทำนวรรรมบ้าง จึงขย้าโคลนก่ออิฐตั้งฝาผนังขึ้น แต่ฝาผนังก็พังทลาย เพราะไม่เคยทำ ไม่มีความรู้ ความชำนาญ จึงทำใหม่อีก ๒ ครั้งก็ทำไม่ได้ ช่างขุนผ้าจึงตำหนิพระสมณะเชื้อสายศากยบุตรว่า มีการอบรมสั่งสอนการทำนวรรรมแก่พวกที่ถวายจีวร เสนาสนะ ปัจจัย เกสัช บริหาร ตักบาตร ส่วนช่างขุนผ้าฉันนั้นไม่มีใครอบรมสั่งสอนให้ทำนวรรรม

จากเหตุการณ์นี้ พระพุทธเจ้าจึงให้ภิกษุให้นวรรรมแก่ผู้อื่นได้ ดังความว่า

...พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมมีกถาเพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ
รับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า เราอนุญาตให้ภิกษุให้นวรรรมได้ ภิกษุ
ทั้งหลาย ภิกษุนักทำนวรรรมต้องชวนขวยว่า “ทำอย่างไรหนอ
วิหารจึงจะสำเร็จได้เร็ว” ต้องปฏิสังขรณ์เสนาสนะที่ทรุดโทรม...”^๗

จากข้อความในพระไตรปิฎกเกี่ยวกับพระวินัยที่ให้ภิกษุให้นวรรรม (การก่อสร้าง) ดังกล่าว ทำให้ผู้เขียนมีข้อเสนอมว่าพระวินัยข้อนี้จึงเป็นที่มาของบทบาทช่างสงฆ์ด้วยการให้นวรรรมสืบต่อกันมา เพราะผู้ให้นวรรรมได้ต้องทำนวรรรมมาก่อน

นวรรรมต่างๆ ในสมัยพุทธกาลที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ทำ เช่น

ทรงอนุญาตเสนาสนะ ๕ ชนิด คือวิหาร เรือนมุงแถบเดียว ปราสาท เรือนโล้น ถ้ำ เพื่อป้องกันความหนาวร้อนและสัตว์ร้าย แทนการอยู่ป่า โคนไม้ ภูเขา ชอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าชฎ ที่แจ้ง ลอมฟาง แล้วจึงอนุญาตให้มีบานประตู บานหน้าต่าง ตั่งไม้ เติงถักสาน ม้านั่ง เพดาน คันกันดินที่ถมด้วยอิฐ ศิลา ไม้ บันไดอิฐ ศิลาไม้ ราว บันได ชุมประตู ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่เป็นลวดลายดอกไม้ ลวดลายเถาวัลย์ ลวดลาย ฟันมังกร ลวดลายดอกจอก

^๗ เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๒๐.

และมีข้อสังเกตว่า การทำนวรรรมของสงฆ์นั้นมีข้อพึงปฏิบัติว่า “นวรรรมของสงฆ์อย่าได้เสียหาย” และ “สงฆ์เป็นเจ้าของ นวรรรม”^๔ (ผู้เขียน: สงฆ์เป็นเจ้าของ หมายถึง การก่อสร้างนั้น มิใช่ของพระภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง แต่เป็นของหมู่สงฆ์)

ในเรื่องนวรรรมดังกล่าว พระวินัยปิฎก มหาวีรังก์ ภาค ๒ มีพระบัญญัติว่า ผู้ทำนวรรรม คือพระสงฆ์ชัดเจน ดังความว่า

พระบัญญัติ

[๕๒๒] ก็ ภิกษุผู้จะทำเตียงหรือตั้งใหม่ พึงทำให้มีเท้าเพียง ๘ นิ้ว โดยนิ้วสุด นับแต่แม่แคร่ลงมา ทำให้เกินกว่ากำหนดนั้น ต้องอาบัติ...

สิกขาบทวิภังค์

[๕๒๓] ที่ชื่อว่า ใหม่ พระผู้มีพระภาคตรัสหมายถึง การทำขึ้นมา (ใหม่)...

คำว่า ผู้จะทำ คือ ภิกษุทำเองหรือใช้คนอื่นให้ทำ...^๕

นอกจากนั้นในพระวินัยปิฎกมิได้กล่าวถึงเรื่องช่างสงฆ์อีก กล่าวถึงแต่ช่างช่างคฤหัสถ์ เช่น รูปปั้น ตุ๊กตาไม้ บาตร เครื่องใช้ดิน เครื่องใช้โลหะ เครื่องใช้ไม้ รองเท้าไม้

นวรรรม: การบูรณาการความรู้ของช่างโบราณ

เรื่องนวรรรม มีผู้เชี่ยวชาญทางศิลปะกล่าวอธิบายไว้ ๒ ท่าน คือจุลทัศน์ พยาฆรานนท์ อธิบายนวรรรมโกศลว่า^๖

^๔ เรื่องเดียวกัน หน้า ๙๐-๑๕๐.

^๕ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม ๒. (กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), พิมพ์เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ วันที่ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๓๕, หน้า ๖๐๘ - ๖๐๙.

^๖ จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, ร้อยคำร้อยความ. (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๖๑ - ๑๖๓.

...นวักรรม (การก่อสร้าง)^{๑๑} โภค (ฉลาด)^{๑๒} หมายถึง ความรอบรู้หรือ ความชำนาญ อันเกิดจากความรอบรู้ในวิชาเก่าประการ คือ

- หมวดที่ ๑ พืชโภศล หมายถึงพืชพันธุ์ต้นไม้ต่างๆ ตามธรรมชาติ
- หมวดที่ ๒ ภูมิโภศล หมายถึงภูมิสถาน ท้องฟ้า อากาศ
- หมวดที่ ๓ มนุษย์โภศล หมายถึงรูปลักษณะกิริยาของมนุษย์
- หมวดที่ ๔ เทพโภศล หมายถึงเทพดา
- หมวดที่ ๕ ปาณโภศล หมายถึงธรรมชาติของสัตว์จุตูปาท ทวิบาท อวบาท
- หมวดที่ ๖ พาหนโภศล หมายถึงยานพาหนะ
- หมวดที่ ๗ อุปโภคโภศล หมายถึงเครื่องใช้ไม้สอย เครื่องราชูปโภค เครื่องอาวุธ
- หมวดที่ ๘ กนกโภศล หมายถึงการผูกลายให้เป็นลวดลายต่างๆ การนำ ลวดลายไปตกแต่งงานช่าง เช่น งานปั้น งานสลัก งานแกะ
- หมวดที่ ๙ วัฒนทักษิโภศล หมายถึงการก่อสร้าง เขียนแบบ ดูแบบ ตู๋ เติง ธรรมาสัน โบสถ์ วิหาร ปราสาท ปราสาท ศาลาการเปรียญ งานเนื่องในสถาปัตยกรรม

นวักรรมโภศลดังกล่าวจัดเป็นความรอบรู้ ความชำนาญของช่างเขียนมา แต่โบราณ

น. ณ ปากน้ำ ได้อธิบายคำำนวักรรมแตกต่างกันว่า

นวักรรม คืองานช่างสมัยโบราณใช้ในการสร้างอุโบสถ วิหาร และ กุฏิสงฆ์ อันประกอบด้วยกิจการช่างเก่าประการ เช่น ช่างรัก ช่างไม้ ช่างปูน ช่างแกะสลัก ช่างปั้น ช่างกระฉก ช่างเขียน ช่างหล่อ และ ช่างทาสี เป็นต้น ผู้ดูแลการก่อสร้างเรียกว่า นวักรรมิก งานนวักรรม นี้เรียกได้หลายอย่างเช่น นวัการและนวักิจ...นวักรรม หมายถึงงาน

^{๑๑} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๖), หน้า ๕๖๔.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๕๗

ช่างทุกชนิด คือ เป็นการรวมของสถาปัตยกรรม ประติมากรรม
และจิตรกรรมเข้าด้วยกัน^{๑๓}

จากคำอธิบายนवरกรรมข้างต้นจึงกล่าวได้ว่า นवरกรรมเป็นความรอบรู้
การก่อสร้างมาแต่โบราณ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่างานช่างสมัยโบราณ ได้แก่
งานช่างรัก งานช่างไม้ งานช่างปูน งานช่างแกะสลัก งานช่างปั้น งานช่างกระจก
งานช่างเขียน งานช่างหล่อ งานช่างทาสี เป็นต้น ที่ช่างนำความรู้มาบูรณาการสร้าง
วัดในสมัยโบราณซึ่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เรียกว่างานช่างสิบหมู่ อันเป็นฐานความรู้
ของงานช่างในสมัยปัจจุบันทั้งสถาปัตยกรรม ประติมากรรมและจิตรกรรม

เมื่อพิจารณานवरกรรมอันเป็นส่วนหนึ่งของพระวินัยปิฎกที่กล่าวข้างต้นแล้ว
พบว่านवरกรรมเกี่ยวข้องกับการสร้างเสนาสนะในสมัยพุทธกาล ซึ่งพระพุทธเจ้าทรง
อนุญาตให้สร้างวิหาร เรือนมุงแถบเดียว ปราสาท เรือนโล้น เพดาน ชุ่มประตู่
บานประตู่ บานหน้าต่าง บันได ราวบันได เติง ตั่ง ภาพเขียนผนัง การก่ออิฐ
การล้อมรั้ว ซึ่งเป็นงานช่างประเภทต่างๆ ที่พระสงฆ์ทำเองหรือให้ผู้อื่นทำ หรืออบรม
สั่งสอนผู้อื่น โดยนำความรู้ ความชำนาญ ประสบการณ์มาสืบทอดให้พระสงฆ์
หรือคฤหัสถ์ทำงานช่างนั้นๆ ได้เสร็จโดยเร็ว มีการปฏิสังขรณ์เสนาสนะที่ทรุดโทรม
ไม่ให้เกิดความเสียหาย ซึ่งนवरกรรมเหล่านั้น สงฆ์เป็นเจ้าของทั้งสิ้น

สาระในพระไตรปิฎกเกี่ยวกับนवरกรรมและวิวัฒนาการความรู้ของนवरกรรม
จึงเป็นฐานความรู้ที่มาของบทบาทพระสงฆ์สามเณรให้มีการสืบทอดงานช่างในวัดสืบ
ต่อกันมาในประเทศไทยตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

บทบาทของพระสงฆ์ สามเณรกับงานช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

บทบาทของพระสงฆ์ สามเณรที่สืบทอดงานช่างสิบหมู่อย่างเด่นชัดในสมัย
กรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑
จนถึงรัชสมัยรัชกาลปัจจุบันมี ๕ บทบาทดังนี้

^{๑๓} น. ณ ปากน้ำ, พจนานุกรมศิลปฉบับปรับปรุงใหม่. พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๑๔๔.

ผู้สร้างสรรคงานช่างสิบหมู่ในวัด

จากรายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์เรื่อง วัฒนธรรมกรุงเทพมหานคร: การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พบว่าในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ มีพระสงฆ์สามเณรที่เป็นช่างสงฆ์ที่มีชื่อเสียงและผลงานช่างสิบหมู่ในวัดหลายท่าน เช่น^{๑๔}

พระอาจารย์นาค

ช่างเขียนวัดทองเพลง

ช่างสงฆ์ ช่างเขียนวัดสามพระยา วัดระฆังโฆสิตาราม วัดปทุมคงคา วัดเครือวัลย์ วัดหงส์รัตนาราม วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม วัดมหาธาตุ วัดราชคฤห์ วัดปากน้ำ วัดราชบูรณะ วัดสระเกศ วัดอมรินทร วัดชนะสงคราม วัดราชสิทธิาราม วัดจักรวรรดิ วัดโมลีโลก

หลวงปู่รัก

ช่างเขียน ช่างแกะ ช่างปั้น
วัดทองศาลางาม

หลวงพ่อฤทธิ

ช่างแกะวัดพลับพลาชัย

พระอาจารย์ลอย

ช่างเขียนวัดสุวรรณาราม

พระอาจารย์แดง

ช่างเขียนวัดหงส์รัตนาราม

พระครูธรรมรัต (เที่ยง)

ช่างเขียน (ซ่อมวัดราชบูรณะ)

พระครูปั้น

ช่างเขียนวัดบวรนิเวศวรวิหาร

พระอาจารย์เปี่ยม

ช่างเขียนวัดจักรวรรดิ

จากรายงานวิจัยดังกล่าว พบว่าในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๕ นั้น มีช่างสงฆ์ในวัดต่างๆ เป็นช่างเขียนมากที่สุด รองลงมา คือ ช่างแกะ ช่างปั้น

ผู้เขียนจึงขอยกตัวอย่างพระสงฆ์ สามเณรที่เป็นช่างเขียนในวัดที่โดดเด่น เช่น

^{๑๔} รุ่งอรุณ กุลอํารง, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์เรื่อง วัฒนธรรมกรุงเทพมหานคร: การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์, (กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๕๗), หน้า ๑๘๑ - ๑๘๔.

พระอาจารย์นาค

พระอาจารย์นาค มีชีวิตอยู่ในช่วงสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย สมัยกรุงธนบุรี และสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ ท่านเป็นภิกษุที่วัดทองเพลงในสวนคลองบางกอกน้อย ธนบุรี หลังจากนั้น ท่านมาจำพรรษาที่วัดสุวรรณาราม ธนบุรี พระอาจารย์นาคเป็นช่างสงฆ์ที่มีชื่อเสียง โดดเด่นมากในรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ ท่านมีฝีมือที่สืบทอดงานช่างเขียนมาจากสมัย กรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ฝีมือโดดเด่นมาก ไม่มีใครเทียบ^{๑๔}

ผลงานการเขียนของพระอาจารย์นาค เช่น ภาพเขียนมารผจญในวิหาร ทิศตะวันออก (ไม่มีแล้ว) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงชมฝีมือของท่านว่า ดีเลิศประเสริฐยิ่งกว่า ที่ไหนๆ ในสยาม เมื่อวันที่ ๑๙ สิงหาคม ๒๔๕๘ ดังความว่า

...แต่ก่อนรูปเขียนมารประจญในพระวิหารเบื้องบูรพทิศ เป็นฝีมือ ดีล้ำเลิศประเสริฐยิ่งกว่าที่ไหนหมดในพระราชอาณาจักร มีความ เสียใจที่ไม่ได้รักษา ปล่อยให้หลังคารั่วจนฝนชะลอกเสียเป็น อันมาก เหลืออยู่ได้เป็นหย่อมๆ ครั้นซ่อมใหม่ก็เลยถูกลบซ้ำ ฝีมือ อันประเสริฐนั้นก็สูญสิ้น น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่ง ผู้เขียนนั้นได้ ทราบว่าชื่อพระอาจารย์นาค (ภิกษุ)...^{๑๕}

และเมื่อวันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๔๘๒ อีกว่า

...ด้วยท่านเขียนรูปนางมารไว้ที่วิหารทิศตะวันออกแห่งวัด พระเชตุพน ตามเรื่องราวพระพุทธเจ้าทรงบันดาลด้วยพุทธฤทธิ์ ทำให้นางมารอันมีรูปสวดยกลายเป็นนางแก่ไป ใครๆ เขียนก็ทำนาง

^{๑๔} น. ณ ปากน้ำ, พระอาจารย์นาค จิตรกรเอกยุคสร้างบ้านแปงเมือง (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๐), หน้า ๑๑-๑๒.

^{๑๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้า บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม ๑** (พระนคร: ศุภสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๓๑.

แก่ไปอย่างเขียนภาพจากคนแก่ แต่พระอาจารย์นาคท่านไม่ตาม
ท่านเขียนเป็นรูปนางอย่างที่ยืนกันอยู่ตามปกตินั่นเอง แต่
บิดเส้นเสียเล็กน้อยทำให้เห็นเป็นแกไปได้ เกล้ากระหม่อมหลงฝีมือ
ท่านเหลือเกิน...^{๑๗}

อีกแห่งเป็นภาพเขียนที่หลุดหลังพระอุโบสถวัดราชบูรณะเป็นภาพ “...พระอินทร์
จุตลูกสาวไฟจิตราสูรพาหนีเมื่อเลือกคู่ ท่านตัดหน้านางไว้ที่นั่นไปเห็นเข้าต้องยกมือไหว้
ผิตกับของใครๆ ทั้งงามจริงๆ ด้วย...”^{๑๘}

ยังมีภาพเขียนเรื่องราวเกียรติที่ฝานั่งหอกกลางในหอพระไตรปิฎก วัดระฆัง
โฆสิตาราม ธนบุรี เช่น ภาพสุครีพ หนุมาน มีลักษณะเข้มแข็งดังภาพ

(พระอาจารย์นาค จิตรกรเอกยุคสร้างบ้านแปงเมือง หน้า ๓๙.)

^{๑๗} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม ๑๖** (พระนคร: ครุสสภา, ๒๕๐๕),
หน้า ๑๖๘ - ๑๖๙.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๖๘.

พระอาจารย์อินหรือขรัวอินโข่ง

พระอาจารย์อินหรือขรัวอินโข่ง มีชีวิตอยู่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ประมาณรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕

นายอินเป็นชาวบ้านบางจาน จังหวัดเพชรบุรี บวชเป็นสามเณร แล้วจึงอุปสมบทเป็นภิกษุชื่อพระอาจารย์อินหรือขรัวอินโข่งที่วัดราชบูรณะ (วัดเลียบ) กรุงเทพฯ ขณะอยู่ในกุฏิสมัยนั้น พระอาจารย์อินไม่ชอบรับรองผู้มาพบ ต้องการมีสมาธิในการร่างงานเขียน เพื่อนำไปเขียนภาพผนังพระอุโบสถและอื่นๆ จึงปิดประตูใส่กุญแจกุญแจไว้ ในเวลาต่อมาภิกษุพระอาจารย์อินถูกระเบิดทำลายในช่วงสงครามโลกครั้งที่ ๒ แล้ว

พระอาจารย์อิน เป็นช่างเขียนที่มีชื่อเสียงมากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ และมีฝีมือการเขียนเป็นที่พอพระราชหฤทัย รัชกาลที่ ๔ อย่างมากเพราะเป็นช่างเขียนที่รัชกาลที่ ๔ ทรงรู้จักมาตั้งแต่พระองค์ทรงผนวชเป็นวชิรญาณภิกษุในรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ และมีฝีมือเลิศ ทั้งภาพเขียนแบบไทยและแบบฝรั่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระอาจารย์อินเป็นช่างเขียนคนแรกที่เขียนภาพทัศนวิสัยแบบสามมิติ ใช้สีไม่ฉูดฉาดมาก มีความกลมกลืน สะท้อนให้เห็นสภาพสังคมไทยในช่วงรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ - รัชกาลที่ ๔ ได้อย่างดียิ่ง ซึ่งลักษณะการเขียนภาพของท่านได้มีการสืบทอดงานกันมาและเป็นที่รู้จักกันดีว่าสกุลช่างขรัวอินโข่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ในรัชกาลปัจจุบันยังคงมีหลักฐานภาพเขียนของท่านให้ได้ศึกษาชื่นชม เช่น

๑. สมุดภาพร่างหน้าคน ลิง แบบไทยเดิม ที่สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

๒. ภาพวาดสีฝุ่นเรื่องทศชาติแต่ยังวาดไม่สมบูรณ์เป็นภาพธรรมชาติ ต้นไม้ภูเขา ที่พิพิธภัณฑ์หอศิลป์แห่งชาติ

๓. ภาพวาดพระราชพงศาวดารการรบในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่หอราชamaniสุทธานิวัตพระศรีรัตนศาสดาราม

๔. ภาพวาดฝาผนังเรื่องการไปนมัสการพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี ที่พระอุโบสถวัดมหาสมณาราม จังหวัดเพชรบุรี

๕. ภาพวาดธรรมชาติผสมแบบไทยกับแบบยุโรป ที่มณฑลพระพุทธรบาท
วัดพระงาม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

๖. ภาพวาดปริศนาธรรม ที่พระอุโบสถวัดบรมนิวาส กรุงเทพฯ

๗. ภาพวาดปริศนาธรรมแบบฝรั่งที่พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร...^{๑๙}

ผลงานการเขียนภาพของพระอาจารย์อินตลอดการอยู่ในสมณเพศดังกล่าว
จึงเป็นที่มาของฉายาว่าขรัวอินโข่ง ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา
นริศรานุวัดติวงศ์ทรงอธิบาย เมื่อวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๖ ดังความว่า

...ขรัวอินโข่ง (ข้างเขียน) เคยได้สว่นว่าทำไมจึงได้ฉายาว่าโข่ง
เขาบอกว่าบวชเป็นเณรอยู่กินกาล จึงเรียกกันว่าอินโค้ง ทำให้เข้าใจ
ไปว่าเรียกผิดหรือเขียนหนังสือผิด อ่านผิด แต่เดี๋ยวนั้นนึกขึ้นได้
ว่าไม่ผิด หอยโข่งมีเป็นอย่างอยู่ หมายความว่า หอยใหญ่ เณรโค้ง
ก็เณรใหญ่ โข่งหรือโค้ง เป็นคำเดียวกัน หมายความว่าใหญ่
เหมือนกัน...^{๒๐}

ส่วนคำว่าขรัว เป็นคำเรียกภิกษุที่มีอายุมากหรือที่บวชเมื่อแก่^{๒๑} ดังนั้น
ฉายาขรัวอินโข่ง จึงหมายถึง สามเณรอินที่เป็นสามเณรอยู่นานจนโตแล้วบวชเป็นภิกษุ
เมื่อมีอายุมาก

พระอาจารย์อินหรือขรัวอินโข่งเขียนภาพมาตั้งแต่เป็นสามเณรจนอายุมาก
ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ตรัสแล้วว่า

...รูปภาพต่างๆ ที่ขรัวอินโข่งเขียนนั้นมีเงา เป็นการเขียนที่มีชีวิต
จิตใจผิดกับนักเขียนไทยอื่นๆ เคยโปรดฯ ให้เขียนรูปต่างๆ เป็นฝรั่งๆ

^{๑๙} ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม ๒ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๙).

^{๒๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๓ (พระนคร: คุรุสภา, ๒๕๐๕),
หน้า ๑๒๕ - ๑๒๖.

^{๒๑} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๔ (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน,
๒๕๕๖), หน้า ๑๗๓.

ไว้ที่พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร รูปพวกนี้เป็นพวกแรกๆ ของขรัว
อินโข่ง...กับเขียนรูปภาพประกอบโคลงสุภาษิตต่างๆ ภาพเหล่านี้
เขียนเมื่อตอนแก่ได้เคยเห็นด้วยตาเอง ผมแกขาวเป็นดอกเลา
ภาพเหล่านี้อยู่ตามหน้าต่างและประตูในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตน
ศาสดาราม...^{๒๒๒}

จากข้อความข้างต้น พบว่าขรัวอินโข่งเขียนภาพในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศ
วิหารในรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ ดังเช่นภาพจิตรกรรมฝาผนังเกี่ยวกับชีวิตของพระสงฆ์
ชาวบ้านในวัด ในสังคมขณะนั้น และปรีศนาธรรม ดังตัวอย่างภาพถ่ายข้างล่างนี้
จากงานจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถในวัดบวรนิเวศวิหารราชวรวิหาร แขวงวัดบวรนิเวศ
เขตพระนคร กรุงเทพมหานครในปัจจุบัน ซึ่งถ่ายภาพโดยนายประทีป สว่างดี
เมื่อวันที่ ๓ กรกฎาคม ๒๕๕๗

^{๒๒๒} สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๓ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๔๙ - ๒๕๐๒), หน้า ๑๘๕๑ - ๑๘๕๒.

หากผู้อ่านมีโอกาสดูภาพดังกล่าวก็จะเข้าใจสภาพสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ ๓ -๔ ดังที่ น. ณ ปากน้ำอธิบายว่า

...ภาพเหล่านี้ก็คือความคิดฝันของคนในยุคนั้นในยุคสมัยรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ เป็นยุคที่คนไทยมีการติดต่อกับฝรั่งมากที่สุด ฝรั่งในสมัยนั้นในสายตาของคนไทยก็คือพวกที่เจริญแล้ว มีความรู้มาก แต่งตัวสวย...^{๒๓}

ผู้อำนวยการก่อสร้าง ปฏิสังขรณ์งานช่างสิบหมู่ในวัด

จากการศึกษาเอกสารพบว่า ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๕ มีพระสงฆ์หลายรูปที่มีความรู้ ความสามารถทางพระพุทธศาสนากำกับงานช่างสิบหมู่เป็นผู้อำนวยการก่อสร้าง ปฏิสังขรณ์งานช่างสิบหมู่ในวัด ผู้เขียนขอยกตัวอย่าง เช่น

พระวชิรญาณมหาเถระ

พระวชิรญาณมหาเถระ เป็นพระนามฉายาขณะทรงผนวชของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ นับตั้งแต่พระวชิรญาณมหาเถระ ทรงเป็นพระราชาคณะ เมื่อพระองค์ทรงผนวชได้ ๑๒ พรรษา ทรงมีพระชันษา ๓๒ ปี เสด็จมาครองวัดบวรนิเวศวิหาร ราชวรวิหาร ซึ่งกรมพระราชวังบวรมหาคักติพลเสพทรงสร้างใหม่ในพระนคร

ในขณะที่พระองค์ทรงครองวัดบวรนิเวศ พระองค์ทรงสร้างความเจริญให้แก่วัดอย่างมาก ทรงฟื้นฟูพระพุทธศาสนา พระวินัยให้รุ่งเรือง ทรงต้อนรับสมณทูตลังกา ทรงตั้งคณะสงฆ์ธรรมยุต ทรงรอบรู้พระไตรปิฎก ฯลฯ จนกระทั่งพระองค์เถลิงถวัลยราชสมบัติ ซึ่งทรงมีพระชันษา ๔๗ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔ รวมเวลาที่พระองค์ทรงครองวัดบวรนิเวศประมาณ ๑๕ ปี

^{๒๓} น. ณ ปากน้ำ, **ศิลปะรอบตัวเรา** (กรุงเทพฯ: ต้นอ้อ, ๒๕๔๒), หน้า ๑๒๒.

ในระยะเวลา ๑๕ ปีดังกล่าว พระองค์ทรงอำนวยการ กำกับให้ช่างเขียน ภาพบนฝาผนังในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหารด้วยฝีมือการเขียนของขรัวอินโข่ง พร้อมทำลวดลายตรงพระมหามงกุฎที่ซุ้มคูหาหน้าพระประธานที่เป็นตราประจำ พระองค์ขึ้นเป็นแห่งแรกในรัชสมัยรัชกาลที่ ๓^{๒๔}

พระครูสังวรวิจิตร (พระปลัดยอด)

พระปลัดยอด เป็นภิกษุในวัดดุสิตารามวรวิหาร ธนบุรี ซึ่งมีพระปัญญาคัมภีร์ เถาะเป็นเจ้าอาวาสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ ในเวลานั้นพระปลัดยอดเป็นผู้อำนวยการ ดูแลการปฏิสังขรณ์พระ อุโบสถวัดดุสิตารามดังความว่า

...การที่พระปลัดยอดได้ทำไปแล้วในตอนพระอุโบสถนั้น ก็โดยอาศัย พระสงฆ์ช่วยเป็นกำลังจึงได้สิ้นเงินเพียง ๔๓ ชั่ง ถ้าจะคิดเป็นการ จำทั้งนั้นในเงิน ๔๓ ชั่งนี้ไปเทียบกับการที่ทำไปแล้วนั้นคงจะไม่ พอ เพราะพระปลัดยอดเป็นผู้จัดการและตั้งใจทำจริงจึงได้สิ้นเงิน น้อย...

...พระอุโบสถ การซ่อมภายนอกได้เอาข้อฟ้า ไบระกา หางหง ที่ ขำรุดยังติดอยู่บางตัวลง...ส่วนข้อฟ้า ไบระกา หางหงแลเฉลียง ได้ ทำเปลี่ยนใหม่ทุกชิ้นทุกตัว ลงรักประดับกระຈกยกขึ้นติดแลถือปูน แล้วเสร็จ...^{๒๕}

พระครูสิริปัญญาภรณ์

พระครูสิริปัญญาภรณ์ มีนามเดิมว่า นายอ่อน ตงดีดี เป็นชาวจังหวัดราชบุรี อุปสมบทอยู่วัดสัมพันธวงศ์ พระนคร ประชาชนหลายจังหวัดเลื่อมใสการประพฤติ

^{๒๔} จิตรกรรมฝาผนังในกรุงเทพมหานคร ชุดที่ ๐๐๑/๒๕๓๓ (กรุงเทพฯ: กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ๒๕๓๓), หน้า ๑.

^{๒๕} ประวัติวัดดุสิตารามวรวิหาร (ฉบับตรวจสอบชำระ) (กรุงเทพฯ: กลุ่มบริษัทเกษม, ๒๕๔๐), หน้า ๒๔ - ๓๑.

ปฏิบัติและเทศนา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ท่านได้ไปแสดงธรรมที่จังหวัดปราจีนบุรี ที่บ้านนางประมูล โภาคา เศรษฐิน แล้วเศรษฐินผู้นี้มีศรัทธาร้างวัดในที่ดินของตน เพื่อเป็นสถานที่บำเพ็ญกุศล ใน พ.ศ. ๒๔๒๒ จึงสร้างวัดแก้วพิจิตรที่อำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งเป็นวัดธรรมยุต โดยมีพระครูสิริปัญญาภรณ์ เป็นช่างอำนวยการก่อสร้างด้วยตนเอง มีแรงงานทาสมของนางประมูล โภาคา ช่วยกันสร้างกุฏิ ๓ หลัง ศาลาการเปรียญ หอสวดมนต์ อุโบสถ มณฑปไว้พระพุทธรูปจำลอง^{๒๖}

ผู้สอนงานช่างสิบหมู่ในวัด

เนื่องจากวัดเป็นสถานศึกษาในระบบการศึกษาวิชาชีพแผนโบราณในช่วงก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ซึ่งมีพระสงฆ์ สามเณรเป็นครูช่าง ดังที่เสฐียรโกเศศกล่าวถึงพระสงฆ์ที่เป็นครูช่างสิบหมู่ว่า

...พ่อแม่นำลูกของตนไปฝากพระพร้อมทั้งหาดอกไม้ ธูปเทียน (ถ้ามี) เป็นเครื่องสักการะ...นำไปถวายพระอาจารย์เป็นการขึ้นครูไหว้ครู...เพื่อเรียนหนังสือ...จนอายุครบบวชเณรเรียนพระธรรมวินัย...หรือต้องการจะเรียนวิชาชีพ...

ช่างวาดเขียน ช่างหล่อ ช่างไม้...^{๒๗} ช่างอื่นๆ ก็ต้องชวนขวายสืบหาอาจารย์เรียนเป็นพิเศษ อาจารย์อาจเป็นพระสงฆ์อยู่ในวัดเดียวกันหรือต่างวัดก็ได้...^{๒๘}

พระสงฆ์ที่เป็นครูสอนวิชาต่างๆ แก่สามเณรเรียกกันว่า พระอาจารย์ พระอาจารย์ในวัดมี ๒ แผนก คือแผนกพระธรรมวินัย และแผนกวิชาชีพ เช่น ช่างเขียน ช่างหล่อ ช่างไม้ ช่างอื่นๆ ทั้งในวัดหลวงและวัดราษฎร์ เช่น

^{๒๖} สมศักดิ์ สุขทิศ, **ประวัติวัดแก้วพิจิตร** (ปราจีนบุรี: กองทุนพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติวัดแก้วพิจิตร, ๒๕๓๙), หน้า ๒๙ - ๓๑.

^{๒๗} เสฐียรโกเศศ, **ชีวิตของชาวดัด ใน วัฒนธรรมและประเพณีต่างๆ ของไทย** (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๔), หน้า ๕๒๕.

^{๒๘} เสฐียรโกเศศ, **ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน** (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๑๐), หน้า ๑๔๙ - ๑๖๓.

พระอาจารย์อินหรือขรัวอินโข่ง

ช่างเขียนแห่งวัดสุวรรณาราม เป็นพระอาจารย์ของพระครู
กสัณสีสังวร (ช่างเขียน)

พระอาจารย์ถึง

ช่างเขียนวัดกลาง จังหวัดนครราชสีมา เป็นพระอาจารย์ของ
พระเทวากินิมิต

หลวงพ่อกุที^{๒๔}

หลวงพ่อกุที้อายุ ๗๒ ปี แห่งวัดพลับพลาชัย จังหวัดเพชรบุรี เป็น
พระอาจารย์ช่างเขียนของเลิศ พ่วงพระเดช (พ.ศ.๒๔๗๓ - ๒๕๑๓)
ผู้เป็นช่างเขียนที่มีชื่อเสียงของจังหวัดเพชรบุรีเช่นกัน ซึ่งได้รับการ
สอนให้มีประสบการณ์ตรงในการเป็นลูกมือเมื่อพระอาจารย์รับ
เขียนจั่วเมรุด้วยการให้เขียนภาพลงสีครั้งแรกเมื่ออายุ ๑๒ ปี และ
ให้เขียนภาพด้วยการแนะนำ ควบคุม

พระอาจารย์เป้า ปัญโญ

ช่างเขียนแห่งวัดพระทรง จังหวัดเพชรบุรี เป็นพระอาจารย์
ช่างเขียนของไพฑูรย์ เมืองสมบูรณ์ (ช่างปั้น ช่างหล่อ) โดยใช้วิธี
การสอนให้เขียนลายกนก ลอกงานจากสมุดข่อย เมื่อเขียนไม่ได้
ก็เขียนให้ดูว่าที่ถูกต้องเป็นอย่างนี้ สอนให้เขียนลายกนกแบบ
รูปนอก แบ่งรายละเอียด ละเอียดมาก แล้วให้เขียนกินรี สอนให้
ทำกะลาใส่สี ผสมสี ทำพู่กัน

^{๒๔} ศรัณย์ ทองปาน, *ชีวิตทางสังคมของช่างในสังคมไทยภาคกลางสมัยรัตนโกสินทร์*
ก่อน พ.ศ. ๒๔๔๔ วิทยานิพนธ์หลักสูตรสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล สาขาวิชา
มานุษยวิทยา คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๓๔, หน้า ๖๕ - ๗๐.

ผู้ศึกษาช่างสิบหมู่ในวัด

การเล่าเรียนของพระสงฆ์ สามเณรในพระพุทธศาสนามี ๒ อย่างคือ คัมภีร์ เป็นการเรียนรู้คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า พยายามอ่านพระไตรปิฎกให้รอบรู้ พระธรรมวินัย และวิปัสสนาธุระ เป็นการเรียนรู้วิธีชำระใจของผู้บวช ให้หลุดพ้นจากกิเลสและบริสุทธี

ในสังคมของเจ้านาย การบวชเป็นสามเณรมีประโยชน์ไม่มาก แต่สำหรับคนสามัญในสมัยที่ยังไม่มีโรงเรียนนั้นมีประโยชน์อย่างมาก โดยเฉพาะคนสามัญที่สนใจใฝ่หาความรู้งานช่างสิบหมู่ เพื่อเป็นความรู้ของตนนำไปประกอบอาชีพข้างต่อไปได้ ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพกล่าวว่า “...พระเณรที่รอบรู้พระธรรมวินัยและช่างที่มีชื่อเสียงมาแต่ก่อน ล้วนเริ่มเรียนวิชาแต่เวลายังบวชเป็นสามเณรแทบทั้งนั้น...” ซึ่งสภาพการเล่าเรียนของพระสงฆ์ สามเณรนั้น ท่านทรงเล่าว่า

...บุคคลพลเมืองสามัญในสมัยเมื่อรัฐบาลยังมิได้ตั้งโรงเรียน ที่เรียนหนังสือและเรียนศิลปธรรมมีแต่ในวัด พ่อแม่ส่งลูกไปอยู่วัด ก็คือว่าให้ไปเข้าโรงเรียนนั่นเอง ชั้นแรกเป็นแต่ลูกศิษย์วัดตรงกับเรียนวิชาชั้นปฐมศึกษา เมื่อได้ความรู้เบื้องต้น...เกิดเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จึงได้บวชเป็นสามเณรเสมือนเลื่อนชั้นเป็นมัธยม มีเวลาเล่าเรียนมากขึ้น ...แต่ต้องบวชเป็นสามเณรอยู่นานจนถึงอุปสมบทเป็นพระภิกษุ หรือมิฉะนั้นก็ต้องบวชหลายพรรษา จึงจะได้ความรู้ที่เป็นประโยชน์ติดตัวในเวลาเมื่อสึกไปเป็นฆราวาส...”^{๑๐}

ช่างสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่เล่าเรียนงานช่างสิบหมู่ขณะเป็นสามเณร ภิกษุ มีหลายรูป หลายคน เช่น

^{๑๐} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, **ความทรงจำ** (พระนคร: โรงพิมพ์ของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๐๖), หน้า ๒๐๒ - ๒๐๓.

ขรัวอินโข่ง

ช่างเขียนในรัชสมัยรัชกาลที่ ๓-๔ ซึ่งบวชในสมณเพศตลอดชีวิต ท่านสามารถเรียนรู้การเขียนภาพแบบฝรั่งได้ด้วยวิธีการศึกษาด้วยตนเอง ดูรูปภาพแบบฝรั่ง ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวว่า

...ยังประหลาดใจต่อไปด้วยอาจารย์อินโข่งไม่เคยไปยุโรปก็จริงอยู่ แต่แกได้อาศัยรูปภาพที่ฝรั่งทำกระดาดขาปิดฝาเรือนเข้ามาขาย เขียนรูปภาพฝรั่งครั้งสมัยต้นศตวรรษที่ ๑๙ ได้ (อาจารย์อินโข่งเขียนปัญหาธรรมเป็นภาพฝรั่งที่ผนังหลังหน้าต่างในพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศ)^{๙๐}

พระครูพิจิตรสรคุณ

อาจารย์เกิน เดิมทำนา ทำตาล อายุครบบวชก็มาบวชแล้วจำพรรษาอยู่ วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี พ.ศ. ๒๕๓๔ พระครูพิจิตรสรคุณยังคงเป็นช่างเมรุ ทำเมรุ ๕ ยอด มีเมรุทิศตามมุม ๔ มุม การทำเมรุต้องเป็นทั้งช่างเขียนช่างไม้ ท่านเป็นลูกศิษย์เรียนการทำเมรุมาจากหลวงปู่ผูก จนทโชโต (ช่างเมรุวัดเกาะสุทธาราม พ.ศ.๒๔๓๓ - ๒๕๑๖) พระครูเรียนการทำเมรุโดยวิธีทำร่วมกันกับหลวงปู่ผูก โดยการหัดให้เขียนกระดาด ทำตั้งแต่ไล่ไม้ด้วยกบมือ ปากไม้ ตอกตะปู ส่วนงานช่างเขียนท่านก็ให้เขียนลายกนก ลายลูกฟักก้ามปูที่ใช้ในงานทำเมรุให้ดู แล้วให้เขียนตาม ก่อนทำช่างไม้ก็ไปครอบครูกับพระเทพวงศาจารย์ เจ้าคณะจังหวัด

พิน อินฟ้าแสง

พิน อินฟ้าแสง (พ.ศ.๒๔๓๘ - ๒๕๑๕) เป็นช่างเขียน ช่างปั้น ช่างแกะที่มีชื่อเสียงของจังหวัดเพชรบุรี ซึ่งขณะที่บวชก็ได้เล่าเรียนงานช่างสิบหมู่ในวัด เช่น การฝึกหัดแทงหยวกและแกะเครื่องสตรูปต่างๆ มีดอกไม้ ผลไม้ สัตว์จากฟักทอง มันแกว มันเทศ มะละกอ ซึ่งเป็นเครื่องประกอบเมรุ

^{๙๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม ๒๒** (พระนคร: ศุภสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๓ - ๔.

ขุนศรีวิชัยศ

ขุนศรีวิชัยศเป็นช่างหลวง ขณะบวชก็เรียนและทำงานช่างที่วัดใหญ่
สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี ประมาณ ๒๒ พรรษา^{๓๒}

ผู้อนุรักษ์และเผยแพร่งานช่างสิบหมู่ในวัด

การอนุรักษ์และเผยแพร่งานช่างสิบหมู่ในวัดอันเป็นมรดกทางวัฒนธรรม
ในวัด หมายถึงการรักษาศิลปวัตถุ โบราณวัตถุ โบราณสถานในวัดที่มีคุณค่าและ
ความสำคัญให้มีสภาพดีตามกาลเวลาและสภาพสังคมไทย เพราะสิ่งก่อสร้างเหล่านั้น
เป็นมรดกของสงฆ์ ของวัด ของชุมชน ของสังคมไทย และของประเทศไทย เช่น^{๓๓}
โบสถ์ วิหาร จิตรกรรมฝาผนัง ซึ่งบอกเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ทั้งพุทธศาสนา สังคม
อาชีพ ขนบธรรมเนียมประเพณี มีการแสดงหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาให้เป็น
รูปธรรม เป็นหลักฐานแสดงความเจริญมั่นคง ความสามัคคี ความภูมิใจในสถาบัน
ศาสนา พระมหากษัตริย์และประเทศชาติ ซึ่งทุกคนมีส่วนร่วมในความเป็นเจ้าของ
มรดกทางวัฒนธรรมของแผ่นดินไทยด้วยกัน โดยเฉพาะพระสงฆ์สามเณรในวัดนั้นๆ
จะเป็นผู้เฝ้ารักษาที่สำคัญยิ่งในการอนุรักษ์เผยแพร่มรดกทางวัฒนธรรม ดังที่พระสงฆ์
หลายรูปในอดีตได้ปฏิบัติกันมาเป็นต้นแบบแล้ว ในช่วงรัชกาลที่ ๕ เช่น เมื่อสมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพตามเสด็จทอดพระกลิ่นหลวงที่วัด
ราชบูรณะ ทรงเล่าว่า

...พระเทพมุนี (อัม ดุเหมือนต่อมาได้เลื่อนเป็นพระธรรมดิลก)
ท่านเตรียมการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ หม่อมฉันชี้แจงแก่ท่านว่า
รูปภาพที่เขียนในพระอุโบสถนั้นเป็นฝีมือเขียนในรัชกาลที่ ๑ ยังมี
บริบูรณ์อยู่แต่แห่งเดียวเท่านั้น การปฏิสังขรณ์ขออย่าให้แต่ต้อง
รูปภาพที่เขียนไว้ ท่านเชื่อฟัง ปฏิสังขรณ์ดีมาก ต่อมาเมื่อถึงสมัย

^{๓๒} ศรัณย์ ทองปาน, ชีวิตทางสังคมของช่างในสังคมไทยภาคกลางสมัยรัตนโกสินทร์
ก่อน พ.ศ. ๒๔๔๘ หน้า ๖๕ - ๖๖.

^{๓๓} คู่มือการถวายความรู้แด่พระสังฆาธิการสำหรับปัสสิบสานวัฒนธรรมไทย ๒๕๓๘-
๒๕๔๐ หลักสูตรการอนุรักษ์และพัฒนาศิลปกรรมของวัด (กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการ
วัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๓๙), หน้า ๑๖ - ๑๗.

พระเทพโมลี (สม) เป็นเจ้าอาวาส หม่อมฉันได้พูดกับท่านกิริกา
มาอย่างเดิมอีกชั้นหนึ่ง แต่เดี๋ยวนี้จะเป็นอย่างไรไม่ทราบ เพราะ
หม่อมฉันไม่เห็นมานานแล้ว...^{๓๔} (พ.ศ. ๒๔๘๒)

จะเห็นได้ว่า ผู้อนุรักษงานช่างเขียนในช่วงรัชกาลที่ ๕ นั้น คือพระสงฆ์ในวัด
ที่ท่านเป็นเจ้าอาวาส แล้วมีหน้าที่จัดการ ดูแลการปฏิสังขรณ์วัดให้คงสภาพดีดังเดิม
โดยมีผู้เชี่ยวชาญทางโบราณคดีให้ความรู้ แนะนำ จึงทำให้การปฏิสังขรณ์ภาพเขียนนั้น
ประสบผลสำเร็จดีตามหลักวิชาการ เจ้าอาวาสของวัดจึงเป็นผู้อนุรักษงานช่างสิบหมู่
ในวัด ในฐานะเจ้าของและผู้ดูแลวัด

นอกจากนั้น ยังมีพระสงฆ์ผู้เป็นช่างซ่อมงานเขียนในวัดด้วย เช่น ในช่วงรัชกาล
ที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ซ่อมรูป
เขียนในพระอุโบสถวัดราชบูรณะซึ่งยากลำบากมาก ต้องให้พระสงฆ์ช่างเขียนที่ชำนาญ
และมีประสบการณ์มาเขียนซ่อม เพราะการเขียนซ่อมยากกว่าเขียนใหม่ ดังที่สมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์กล่าวว่า

...รูปเขียนในพระอุโบสถวัดราชบูรณะนั้น พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบราคา เคยตรัสสั่งให้กรมหมื่น
วรวัฒน์ไปเขียนซ่อมคราวหนึ่ง กรมหมื่นวรวัฒน์ลากเอาพระครู
ธรรมรัต (เที่ยง) องค์ที่เกล้ากระหม่อมจัดให้ไปเขียนซ่อมจากที่
พิพิธภัณฑสถาน...เกล้ากระหม่อมเห็นว่าเป็นผู้ที่รู้การเขียนซ่อม
มาแล้ว...ได้ทราบ...ว่ายากลำบากมาก...^{๓๕}

นอกจากการเป็นผู้อนุรักษวัดที่ดีแล้ว พระสงฆ์ สามเณรอาจมีบทบาทการ
เผยแพร่ ด้วยการเรียนรู้ ทำความเข้าใจงานช่างสิบหมู่กับสาระทางพระพุทธศาสนา

^{๓๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม ๑๖** หน้า ๑๓๖.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๖๗.

ในวัดที่ท่านจำพรรษาเพื่อการสืบทอดองค์ความรู้อย่างบูรณาการ เช่น^{๓๖} เรียนรู้ประวัติของวัด ศึกษาศิลปะในวัดให้เกิดความซาบซึ้ง ฟันฟุงงานช่างสิบหมู่ในวัด สนับสนุนให้ภิกษุ สามเณรเรียนรู้การรักษา ดุแล ซ่อมแซมอย่างถูกต้อง จัดพิพิธภัณฑ์ของวัด จัดประชุม สัมมนา ฯลฯ

หากพระสงฆ์ สามเณรรูปใดมีความรู้ความสามารถในการถ่ายทอดความรู้ ก็จะได้รับกรมอบหมายจากวัดให้เป็นพระวิทยากรสอนให้ประชาชน ผู้สนใจเรื่องราวของวัด งานช่างสิบหมู่ในวัด พระธรรมคำสอนที่ถ่ายทอดออกมาเป็นรูปธรรม เช่น ภาพจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถ พระอุโบสถ วิหาร เจดีย์ เสามา ฯลฯ ดังเช่น เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๘ มีการบรรยายและนำชมวัดโดยพระวิทยากรรูปหนึ่งของวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร วัดประจำรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

^{๓๖} เต็มสิริ บุญยสิงห์, บทบาทของพระสงฆ์: ผู้นำในการอนุรักษ์มรดกศิลปวัฒนธรรมไทย เอกสารประกอบการอบรมสัมมนาทางวิชาการเรื่องบทบาทของพระสงฆ์: ผู้นำสังคมในการอนุรักษ์มรดกศิลปวัฒนธรรมไทย จัดโดยสำนักเสริมศึกษาและบริการสังคม มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ ๘ ธันวาคม ๒๕๓๔ ณ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, หน้า ๕.

พระสงฆ์ สามเณร: ผู้ร่วมสืบทอดระบบกลไกการศึกษางานช่างสิบหมู่แบบโบราณ

เมื่อพิจารณาบทบาทของพระสงฆ์ สามเณรในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งบทบาทของช่าง ผู้อำนวยการ ครู ลูกศิษย์ ผู้อนุรักษ์และเผยแพร่ ซึ่งเป็นการสืบทอดงานช่างสิบหมู่ในวัดแล้ว พบว่าบทบาททั้ง ๕ นั้นแสดงให้เห็นชัดเจนว่า พระสงฆ์สามเณรมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งต่อการทำงานของงานช่างสิบหมู่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ อันเป็นระบบกลไกที่ขับเคลื่อนความรู้จากบุคคลให้ออกมาเป็นรูปธรรม คือวัด โบสถ์ วิหาร ภาพเขียนฝาผนัง เมรุ เพื่อแสดงพระธรรม พระวินัยให้แก่พุทธศาสนิกชนได้รู้ เข้าใจ และปฏิบัติธรรมให้พ้นทุกข์ บรรลุดุธรรม พบสัจติ มุ่งสุนิพพานได้ในที่สุด ซึ่งเป็นอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมในสังคมไทยสืบทอดต่อกันมาจกสมัยกรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ ด้วยระบบกลไกของการศึกษา แผนโบราณนั่นเอง ซึ่งเป็นวงจรการสืบทอดงานช่างสิบหมู่ที่มีชีวิตจิตวิญญาณเริ่มต้นจากการเป็นช่างทำงานแต่ละชั้นของแต่ละรูปตามความสามารถ ความถนัด ความชำนาญ ความเชี่ยวชาญที่ต่างเวลา สถานที่ และเมื่อมีการทำงานรวมกลุ่มเพื่อให้มีปริมาณงานมาก เพิ่มคุณภาพ ทันเวลาก็ต้องมีผู้อำนวยการก่อสร้าง ปฏิสังขรณ์งานช่างสิบหมู่ และเมื่อต้องการเพิ่มผู้มีความรู้ เผยแพร่ความรู้ก็ต้องมีครูสอน หรือทำงานช่างสิบหมู่ดังเช่นโบราณกล่าวว่า งานเป็นครูของช่าง เพื่อเป็นครูส่งต่อความรู้สู่ลูกศิษย์รุ่นต่อไป และที่สำคัญประการสุดท้ายคือเมื่อมีผู้สร้างงานช่างสิบหมู่แล้ว ย่อมต้องมีผู้อนุรักษ์เพื่อคุ้มครองความรู้ ผลงาน มรดกดังกล่าวจึงจะคงมีต่อไป เพิ่มพูน นั่นคง ต่อเนื่อง เป็นระบบแล้วกลับมาเริ่มวงจรชีวิตของงานช่างสิบหมู่จากช่าง ผู้อำนวยการ ครู ลูกศิษย์ ผู้อนุรักษ์ดังนี้เรื่อยไปเช่นเดียวกับสังขารการเกิด แก่ เจ็บ ตายของผู้คนในสังคม

นอกจากนั้นแล้ว ผู้เขียนได้พบว่า พระสงฆ์ สามเณร ที่มีบทบาทในการเป็นช่าง ผู้อำนวยการ ครู ลูกศิษย์ ผู้อนุรักษ์ เหล่านี้ยังมีโอกาส เวลาประพาศปฏิบัติธรรม ขณะที่แสดงบทบาทในการสืบทอดงานช่างสิบหมู่ด้วยหลายประการ เช่น ตนเป็นที่พึ่งแห่งตน รู้สิ่งใดไม่รู้รู้วิชา ความพยายามอยู่ที่ไหนความสำเร็จอยู่ที่นั่น อิทธิบาท ๔ ฯลฯ ซึ่งสังเกตได้จากพระสงฆ์สามเณรอยากเล่าเรียนหาความรู้ก็ต้องมาบวชเป็นสามเณรอุปสมบทเป็นพระสงฆ์ จำพรรษาอยู่ในวัด เมื่อรู้หนังสือแล้ว หากต้องการมีความรู้

พิเศษ เช่น ข่างเขียน ข่างหล่อ ข่างไม้ ก็ต้องแสวงหา สมัครตนเป็นลูกศิษย์กับพระสงฆ์ที่มีความรู้ทางช่าง เพื่อสร้างหรือปฏิสังขรณ์วัดและอื่นๆ หรือหากไม่ต้องการอยู่ในสมณเพศก็ลาบวชออกไปเป็นฆราวาสประกอบอาชีพช่างในท้องถิ่นต่างๆ ซึ่งในกรณีนี้ ผู้เขียนพิจารณาว่า พระสงฆ์ สามเณรนั้น แสวงหาความรู้ทางงานช่างสิบหมู่โอกาส บพพาทด้วยตนเอง ซึ่งเรียกกันว่า การศึกษาตามอัธยาศัยหรือการศึกษาแบบโบราณในสังคมไทย ซึ่งในปัจจุบันยังคงมีการดำเนินอยู่ในบางแห่งตามที่เสนอข้อมูลข้างต้น

พระราชดำริการศึกษาวิชาชีพช่างสิบหมู่ในสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

ในรัชสมัยปัจจุบันมีระบบการศึกษานอกโรงเรียนเพื่อให้พระสงฆ์ สามเณรศึกษางานช่างสิบหมู่ตามความสนใจและความประสงค์ โดยโครงการพระราชดำรินี้ในสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๐

สืบเนื่องจากพระราชดำรัสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ที่ทรงสนับสนุนให้ภิกษุสามเณรในโรงเรียนพระปริยัติธรรมได้ศึกษาวิชาชีพเพื่อเลี้ยงตนเอง จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียนกาญจนาภิเษกวิทยาลัยในวัง (ชาย) จัดการทดลองอบรมวิชาชีพช่างสิบหมู่ให้แก่ ภิกษุ สามเณร บุคลากรในโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกสามัญศึกษา ที่จังหวัดเชียงใหม่และจังหวัดน่าน ซึ่งได้รับผลสำเร็จอย่างยิ่ง ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียนกาญจนาภิเษกวิทยาลัยในวัง (ชาย) ร่วมกับสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ (พศ.) จึงร่วมมือกันจัดการศึกษาวิชาชีพช่างสิบหมู่สนองตามพระราชดำริสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี อย่างเป็นระบบ ต่อเนื่องในโรงเรียนพระปริยัติธรรมทั่วประเทศ เพื่อให้โรงเรียนพระปริยัติธรรมและวัดเป็นแหล่งเรียนรู้เชิงช่างในชุมชนอย่างสมบูรณ์ โดยมีการสร้างบุคลากรสอนด้านช่างสิบหมู่ให้แก่โรงเรียนฯ ส่งเสริมให้พระภิกษุ สามเณร บุคลากรของวัดมีความรู้ความสามารถเชิงช่างแล้วถ่ายทอดความรู้ให้เยาวชน ประชาชน เพื่อการอนุรักษ์และเผยแพร่วิชาชีพช่างสิบหมู่อันทรงคุณค่าของชาติ^{๓๗}

^{๓๗} เติลินวิส วันที่ ๑๗ สิงหาคม ๒๕๕๐

ใน พ.ศ. ๒๕๕๐ มีโรงเรียนพระปริยัติธรรมจำนวน ๓๙๖ แห่งทั่วประเทศ ในจำนวนนี้มีวัดบางแห่งเข้าร่วมโครงการตามพระราชดำริ โดยโรงเรียนพระปริยัติธรรมจัดการศึกษาตามหลักสูตรแผนกสามัญและมีวิชาเสริมด้านวิชาชีพที่พระภิกษุสามเณรสามารถนำไปใช้พัฒนาวัด เผยแผ่ศาสนา โดยมีครูจากวิทยาลัยในวังขยายมาสอนวิชาช่างสิบหมู่เพื่อให้พระภิกษุสามเณรนำความรู้ไปซ่อมแซมพระอุโบสถ จิตรกรรมฝาผนัง หรือหากพระภิกษุ สามเณรมีเวลาเรียนสาขาวิชาดังกล่าวครบ ๘๐๐ ชั่วโมง ก็สามารถเป็นครูช่างสอนพระภิกษุสามเณร ประชาชนต่อไป วัดที่มีการเรียนการสอนเช่นนี้ กองพุทธศาสนศึกษา สำนักพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ก็จะจัดตั้งให้วัดนั้นๆ เป็นโรงเรียนสาขาของวิทยาลัยในวัง เช่น วัดศรีสุพรรณ ถนนวิบูลย์ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งพระภิกษุสามเณร เรียนแล้วสามารถสร้างอุโบสถเงินทั้งหลัง ตีช่อฟ้าใบระกาได้เอง^{๓๔} ปัจจุบันวัดศรีสุพรรณมีศูนย์ศึกษาศิลปะไทยโบราณสล่าสิบหมู่ม้านา วิทยาลัยในวังสาขาจังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งก่อตั้งอย่างเป็นทางการเมื่อวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๖ เพื่อเป็นศูนย์กลางจัดการเรียนรู้ สืบทอดงานช่างสิบหมู่ม้านานาวายพระสงฆ์สามเณร นักเรียน นักศึกษา เยาวชน ประชาชน

ในปีการศึกษา ๒๕๕๖ วัดศรีสุพรรณมีโรงเรียนในเครือข่าย ๑๐ โรงเรียน เช่น โรงเรียนพระปริยัติธรรมแม่แตงวิทยา อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ โรงเรียนพระปริยัติธรรมวัดพระธาตุ ๕ ดวง อำเภอลี้ จังหวัดลำพูน^{๓๕}

การจัดการศึกษาในโรงเรียนพระปริยัติธรรมดังกล่าว สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีทรงปฏิบัติเป็นพระราชกรณียกิจโดยทรงติดตามความก้าวหน้าและผลการดำเนินงานด้วยความสนพระทัย พระมหากรุณาธิคุณอย่างต่อเนื่อง เช่น เมื่อวันที่ ๑๑ มีนาคม ๒๕๕๗ ทรงเสด็จไปจังหวัดแพร่และจังหวัดน่าน เพื่อทรงติดตามการดำเนินงานของกลุ่มโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกสามัญศึกษา กลุ่มจังหวัดแพร่ จำนวน ๗ โรงเรียน ซึ่งดำเนินโครงการครบ ๔ ด้านคือ การศึกษา โภชนาการ อาชีพ และวัฒนธรรมประเพณี ซึ่งการจัดการด้านอาชีพนั่น เน้นการสอนโครงการช่างสิบหมู่ เพื่อให้สามเณร นักเรียน มีความรู้พื้นฐานด้านงานช่างสิบหมู่ และร่วมกัน

^{๓๔} <http://www.manager.co.th>

^{๓๕} <http://www.sala10mu.com>

สืบทอด อนุรักษ์ เช่น ฉลุกล่องกระดาษ บั้นหล่อรูปพระ นาง บ้นดอกชมพูกาจาก
ดินไทย ฯลฯ^{๔๐}

จะเห็นได้ว่าการจัดการศึกษาวิชาอาชีพอาชีพช่างสิบหมู่ตามพระราชดำริสมเด็จพระ
เทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีในโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกสามัญ
ได้รับผลสำเร็จในด้านการบริหารจัดการศึกษามาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๐ จนถึงปัจจุบัน
(พ.ศ. ๒๕๕๗) ซึ่งเป็นหลักสูตรการศึกษาที่เหมาะสมกับสามเณร เยาวชนในยุคปัจจุบัน
และผู้จบการศึกษาแผนกนี้ สามารถลาสิกขาไปเรียนต่อในระดับอุดมศึกษาได้ด้วย
พระมหากรุณาธิคุณอันประเสริฐต่อพระสงฆ์ สามเณรที่สนใจใฝ่รู้ในงานช่างสิบหมู่
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์เพื่อปฏิบัติธรรมและปฏิบัติงานในวัดหรือประกอบอาชีพช่าง
เมื่อเป็นฆราวาส เพื่อเป็นพลังภูมิธรรม ภูมิปัญญาของสังคมและประเทศชาติต่อไป

บทสรุป

ตามหลักพระพุทธศาสนาได้แบ่งชาวพุทธออกเป็น ๔ ประเภท คือภิกษุ ภิกษุณี
อุบาสก อุบาสิกา หรือบรรพชิตกับคฤหัสถ์ ภิกษุ คือผู้ที่ต้องการปฏิบัติพระวินัยเพื่อให้
เข้าถึงพระธรรมที่เป็นจุดหมายของพระพุทธศาสนาตามที่ต้องการ ซึ่งเป็นการแสดง
ความสามารถของภิกษุที่สังคมไทยส่งเสริมการบวชว่าเป็นบุญกุศล ในขณะที่บวชก็มี
โอกาสได้ศึกษาทั้งธรรม วิชาการ วิชาชีพทำให้พระสงฆ์ สามเณรมีความรู้ ความสามารถ
ความชำนาญ ความเชี่ยวชาญงานอยู่ในวัด เพื่อปฏิบัติศาสนกิจ และบำเพ็ญประโยชน์
แก่สังคมไทย

พระสงฆ์สามเณรจึงเป็นกำลังสำคัญของประเทศชาติ ดำรงสมณเพศ
ด้วยดี นำเคารพนับถือ สืบทอดพระพุทธศาสนา เนื่องจากได้ปฏิบัติธรรมแล้วยังได้ทำ
หน้าที่ในวัด คือเป็นช่าง ผู้อำนวยการงานช่าง ครูช่าง ลูกศิษย์ช่าง และผู้อนุรักษ์
เผยแพร่งานช่าง อันเป็นบทบาทของพระสงฆ์สามเณรในการสืบทอดงานช่างสิบหมู่
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ โดยมีระบบการศึกษาแผนโบราณในวัด แล้วพัฒนามาเป็นระบบ
การศึกษานอกระบบโรงเรียนตามพระราชดำริในสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ
สยามบรมราชกุมารี เพื่อสืบทอดมรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนากับงาน

^{๔๐} <http://news.ch7.com>

ช่างสิบหมู่ให้มั่นคงในปัจจุบันและต้อนรับประชาคมอาเซียนในพุทธศักราช ๒๕๕๘

นอกจากนั้น บทบาททางการศึกษาที่พระสงฆ์ สามเณรปฏิบัติมาแล้วทั้งในอดีตและปัจจุบันเกี่ยวกับการสืบทอดงานช่างสิบหมู่นั้นถือว่าการปฏิบัติธรรมด้วยซึ่งช่วยให้ทำงานได้ดี คือความสันโดษ ดังที่พระราชนรณีกกล่าวไว้ว่า

...ความสันโดษ หมายถึง การไม่คอยไฝ่แสวงหาสิ่งต่างๆ มา
ปรนเปรอความสุขของตน มีความเป็นอยู่ทางวัตถุแต่พอควร...
เอาแรงงานทั้งหมดเท่าที่มีอยู่ของตนมาทุ่มเทลงในการปฏิบัติหน้าที่
ของตนและบำเพ็ญประโยชน์ส่วนรวมโดยเต็มที่...พระพุทเจ้า
ทรงต้องการอย่างนี้ คือสันโดษเพื่อปฏิบัติหน้าที่...เป็นหลักที่คิดว่า
จะทำให้พระสงฆ์ทำงานได้เต็มที่...^{๔๑}

^{๔๑} พระราชนรณีก (ประยูรธ ปยุตโต), บทบาทของพระสงฆ์ในสังคมไทยปัจจุบัน.
(กรุงเทพฯ: การศาสนา, ๒๕๓๐), หน้า ๗๒ - ๗๓.

บรรณานุกรม

คู่มือการถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระสังฆาธิการสำหรับปีสืบทอดวัฒนธรรมไทย ๒๕๓๘ -

๒๕๔๐ หลักสูตรการอนุรักษ์และพัฒนาศิลปกรรมของวัด. กรุงเทพฯ:

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๓๙.

จิตรกรรมฝาผนังในกรุงเทพมหานคร ชุดที่ ๐๐๑/๒๕๓๓. กรุงเทพฯ: กองโบราณคดี

กรมศิลปากร, ๒๕๓๓.

จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. ร้อยคำร้อยความ. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์

มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

เดลินิวส์ วันที่ ๑๗ สิงหาคม ๒๕๕๐.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. ความทรงจำ. พระนคร: โรงพิมพ์ของสมาคม

สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๐๖.

น. ณ ปากน้ำ. พจนานุกรมศิลป์ ฉบับปรับปรุงใหม่. พิมพ์ครั้งที่ ๓ กรุงเทพฯ:

สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๐.

_____. พระอาจารย์นาค จิตรกรเอกยุคสร้างบ้านแปงเมือง. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์

เมืองโบราณ, ๒๕๓๐.

_____. ศิลปะรอบตัวเรา. กรุงเทพฯ: ดันอ้อ, ๒๕๔๒

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ,

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. สารานุกรมสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. พระนคร: คุรุสภา, ๒๕๐๕.

_____. สารานุกรมสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. พระนคร: คุรุสภา, ๒๕๐๕.

_____. สารานุกรมสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. พระนคร: คุรุสภา, ๒๕๐๕.

_____. สารานุกรมสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. พระนคร: คุรุสภา, ๒๕๐๕.

ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน. พิมพ์ครั้งที่ ๒ พระนคร: สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าวิทยา, ๒๕๑๐.

ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม ๒. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๙.

ประวัติวัดดุสิตารามวรวิหาร (ฉบับตรวจสอบชำระ). กรุงเทพฯ: กลุ่มบริษัทเกษม,

๒๕๔๐.

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๖.

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๖.

พจนานุกรมศิลปกรรม อักษร ก-ข ฉบับราชบัณฑิตยสถาน กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๐.

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม ๒. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙ (พิมพ์เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ วันที่ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๓๕)

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม ๓ กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙ (พิมพ์เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ วันที่ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๓๕)

พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **บทบาทของพระสงฆ์ในสังคมไทยปัจจุบัน.** กรุงเทพฯ: การศาสนา, ๒๕๓๐. (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เนื่องในพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๓๐.)

รุ่งอรุณ กุลธำรง. **รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์เรื่องวัฒนธรรมกรุงเทพมหานคร: การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๔๗ (อัดสำเนา).

_____. **วัด: แหล่งอ้างอิงของแผ่นดินด้านวิชาช่างสิบหมู่สมัยรัตนโกสินทร์, วารสารไทยศึกษา ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๑ (กุมภาพันธ์ - กรกฎาคม ๒๕๕๒): ๑๑๘ - ๑๔๑.**

ศรัณย์ ทองปาน. **ชีวิตทางสังคมของช่างในสังคมไทยภาคกลางสมัยรัตนโกสินทร์.** วิทยานิพนธ์หลักสูตรสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล สาขา มานุษยวิทยา คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๓๔.

สมศักดิ์ สุขทิศ. **ประวัติวัดแก้วพิจิตร.** ปราจีนบุรี: กองทุนพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ วัดแก้วพิจิตร, ๒๕๓๙.

สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๓. พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๔๙๙ - ๒๕๐๒.

เสฐียรโกเศศ. **ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน**. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๑๐.

_____. **วัฒนธรรมและประเพณีต่างๆ ของไทย**. พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๔.

เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง บทบาทของพระสงฆ์: ผู้นำสังคมในการอนุรักษ์มรดกศิลปวัฒนธรรมไทย. จัดโดยสำนักเสริมศึกษาและบริการสังคม มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ ๘ ธันวาคม ๒๕๓๔ ณ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

<http://www.manager.co.th>.

<http://www.news.ch7.com>.

<http://www.sala10mu.com>.